

1 2007
16 к

Мәриям
ХАКИМЖАНОВА

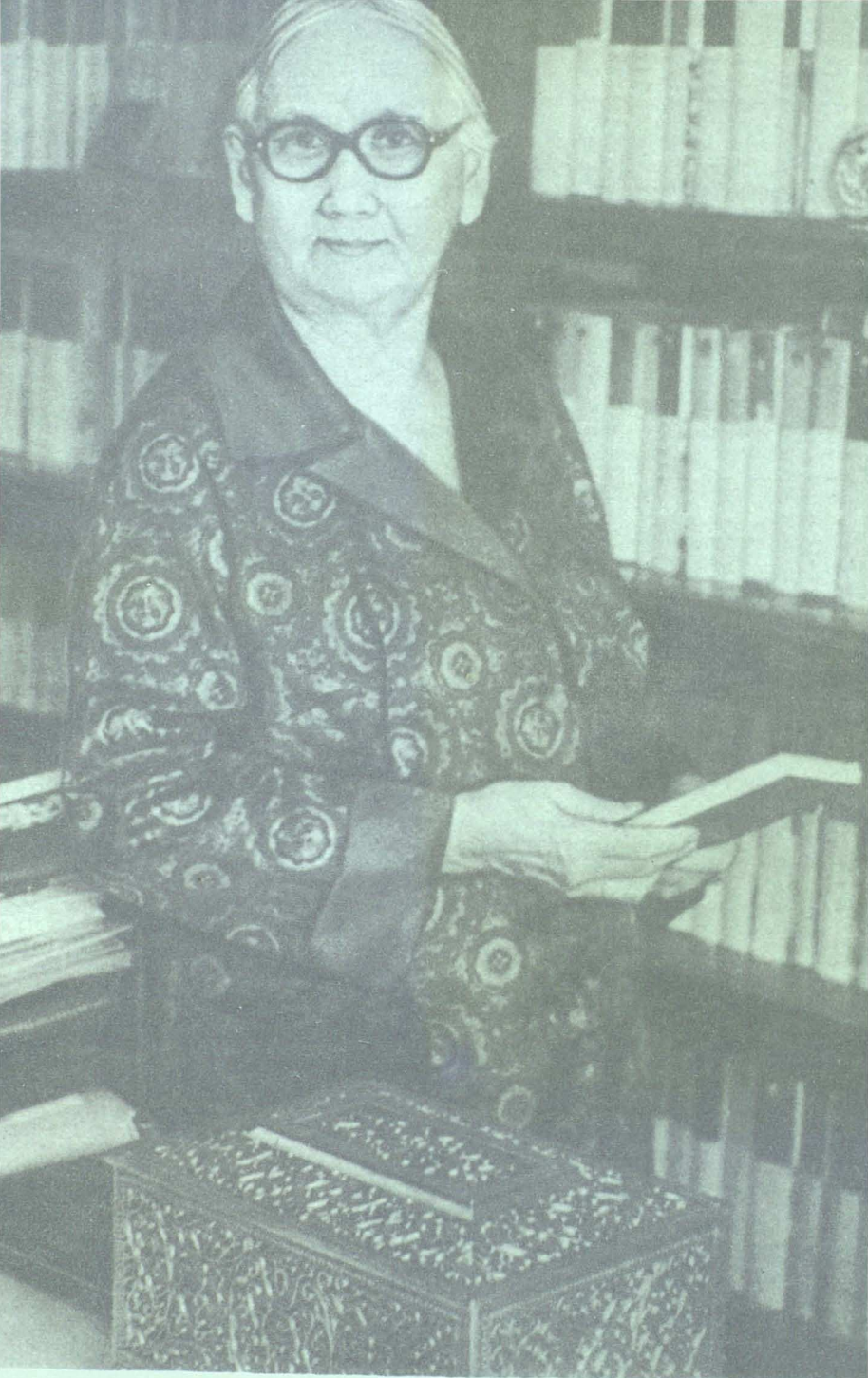

Шығармалары

«Жазушы»
баспасы
2006

Мәриям
ХАКИМЖАНОВА

Шығармалары

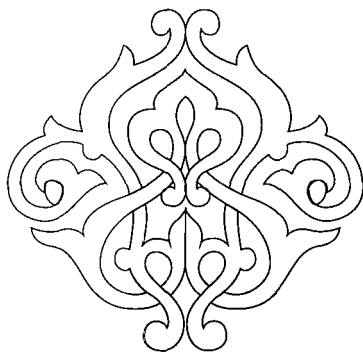

Ш
«Жазушы»
баспасы
2006

Мәриям
ХАКИМЖАНОВА

Шығармалары

Үш томдық
шығармалар жинағы

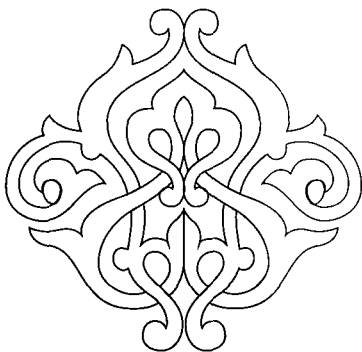
«Жазушы»
баспасы
2006

Мәриям
ХАКИМЖАНОВА

Шығармалары

Үшінші том

Естеліктер
Мақалалар

«Жазушы»
баспасы
2006

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат
министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің
бағдарламасы бойынша шығарылды*

**Құрастырып, алғы сөзін жазған
Мағира Қожахметова**

Хакімжанова М.

**X 16 Шығармалары (III том). Естеліктер, мақалалар:— Алматы:
Жазушы, 2006.— 368 бет.**

ISBN 9965-764-28-X

Биыл туғанына жүз жыл толатын қазақтың белгілі ақын қызы Мәриям Хакімжанованың үш томдық шығармалар жинағының бұл кітабына негізінен әр кезеңде жазылған естеліктері енді. Бүгінгі ұрпақ үшін Жамбыл, Мұрын жырау, Сәбит, Ғабит, Иса, Қасым. Тайыр сынды алыптардың өмір жолы аса қызықты бола-ры анық. Ұлттық мақтанышымызға айналған ірі тұлғалар кеш-кен тапқыр кім-кімді де бейжай қалдырмаса керек.

Ірілі-үсақты дүниелері арқылы өзі ғұмыр кешкен қоғам-ның, уақыттың мазмұнын қаламгер тұтастай көрсетіп, шынайы бейнелей алған. Өткен ғасырдың танымал қоғам қайраткерлері мен өнер, мәдениет, әдебиет өкілдеріне қатысты небір құнды мәлімет, деректермен танысасыз. Артында қалған мыңдаған хаттарынан алынған бірер үзінді де сезімді сөлт еткізеді.

ББК 84(5Қаз)7-4

X 4702250201-055
402(05)-06

ISBN 9965-764-28-X

© Хакімжанова М., 2006
© “Жазушы” баспасы, 2006

Опты откел

Жердің беті тарам-тарам жол екен,
Қызығы да, қиыны да мол екен.
Біреу күліп, біреу жылап барады,
Өмір деген опты откел сол екен.

Сол откелмен мен де аяндап келемін,
Қозбен шолып жер мен көктің көлемін.
Бар табиғат дөңделесе алдымда,
Ақ құс болып ұшып жатыр өлеңім.

Бір кездерде жалын жалап, от кештім,
Бір ғаламат шартғыт отті жер үстін.
Бақыт құсым қармағына ілінді,
Қырқып кетті пілімді де үнімді.

ӨТКЕН КҮНДЕР ЕЛЕСІ

1913 жылы мен жеті жасар бала болатынмын. Біздің ауылымыз Мезгіл деген қайыңды бақтың бауырында еді. Бұл қыс қыстайтын қыстауымыз. Ал жаз жайлайтын жайлауымыз жиырма шақырымдай жерде, күншығыс жақ беттегі Бажырақ деп аталатын жарқыраған үлкен көл. Бұл көлдің жағасы жасыл құрақ, қалың қамыс, тұңғиығы мен жаңырағы қоз тартатын сұлу болатын. Балалар қамысқа жүзіп барып майі қоға, сүйірік қоға, су қоға тартады. Көктемде сол көлдің қамысының арасынан құстың шелек-шелек жұмыртқаларын тауып әкелетін. Жабайы үйрек пен қаздың балапандарын ұстап әкеліп асырайтын. Олардың аяғына жіп тағып ойнайтын.

Бажырақ көлдің басына жан-жақтан көп ел келіп қонады. Сол ауылдардан топ-топ, лек-лек болып балалар қырдың басына жиналып ойнайтын. Олардың ойындары: асық атпақ, тонай тікпек, күрес, жалаң аяқ жарыс, соқыр теке, ақ сүйек, судыр-судыр, жаңылтпаш айту, жұмбақ айту, бекет олең айту, тағы-тағылар. Бір ғажабы, сонша көп баланың ішінде бір қыз бала болмайды. Ол кезде қыз балалар ер балалармен ойынамайтын. Оған ата-анасы да, елдің үлкендері де рұқсат етпейді. Сондықтан қыз балалар өз алдына ойнайды. Көбіне олар да асықпен ойнайды. Олардың ойындары қан атпақ, тұма, бес сақа, қаржымақыл, қақпақыл сияқты ойындар. Бері келе дойбы (шатыраш) ойнап үйрендік. Менің Едірес, Ахметжан дейтін екі ағайым бар. Солар өзіміздің ауылдың балаларын ұйымдастырып, басқарып жүрді. Олардың Нұрахмет, Жандарбек, Мұхтар, Ержан, Әли, Қазі, Ахметқали, Абдырахман, Қабікен, Фатиш, Мырзахмет, Кенжетай сияқты достары бар. Солардың ішінде Ержан әрі домбырашы, әрі әнші болатын. Оның бір көзі қорасаннан кеткен жасында. Соған қарай біреулер соқыр Ержан десе, біреулер домбырашы Ержан, біреулері әнші Ержан, біреулер бұжыр Ержан деп те атайтын. Шынында Ержан кү тілді, сөз тапқыш еді. Ержанның әкесі Байқосақ та жасында олеңші болыпты. Біз ол кісіні қартайған кезінде көрдік. Соның өзінде неше түрлі қиссаларды жатқа айтып, бізге үйрететін. “Қыз Жібек” қиссасын мен сол кісіден үйренген едім.

Менің балалық шағым жұпыны, жүдеу өтті. Әкеміз ерте өлді де, анамыздың тәрбиесінде өстік. Төрт ұл, екі қыз баламен қалған анам да аз бейнет көрген жоқ. Мәрзия дейтін менен кіші қызы төрт жасында қызылшадан қайтыс болды.

Біздің бала кезімізде қуыршақ, ойыншық машина дегенді тіпті білмейтінбіз. Бар білетін ойыншығымыз – резеңке доп. Ол да біз сияқты жетімектердің қолына түспеген. Сондықтан көктемде мал түлеп, жүні түсс бастағанда сол малдың қасындағы ағаштарға ілініп қалған жүндерін жинап алып, соны түкіріктеп, сулап домалақтап, доп істейтінбіз. Ол жүн доп резеңке доптай көтерілмейді, тек домалайды. Біз соған да мәз болушы едік.

Үйімізде ыдыс-аяқтардың көбі ағаштан жасалғандар. Ағаш шара, ағаш табақ, ағаш ожау, ағаш қасық, ағаш тостаған деген сияқты. Шәй ішетін шәшкес, шыны-аяқтарымыз кісі басына-бірден жетер-жетпес қана еді. Бір күні анам бір үйдің кірін жуысуға кетті. Үйге бас-қоз болатын менмін. Самауырды қайнатып, шай жасап жатқанымда кішкентайлардың бірі анам ішетін шыныаяқты сындырып тастамасы бар ма. Ағашарым да мені аяп “енді сені ұрады ғой келген соң” деп құрақ ұшып жатыр. “Сынықтарын тығып тастайық, қашан іздегенше айтпайық” деседі. Бірақ менің отірік айтқым жоқ. Қорқып та барамын. Жылап шәй да іше алмадым. Шәйдан кейін ұлдар шұбырып ойнап кетті. Үйдің ішін тап-тұйнақтап етіп жинап, сыпырып, шамның мойнын жуып, керосиннің құйып, бәрін реттеп қойдым да, анам келеді-ау деген кезде жерден қазған қой қораға барып тығылдым. Қораның есігі ашық, байқап тұрмын. Бір кезде келіп үйге кірді. Аздан кейін далаға қайта шықты. Шамасы мені іздеп жүр. Бір-екі рет атымды атап шақырды. Менде үн жоқ. Біресе қорқып жылаймын. Анам жан-жағына қарап сөл тұрды да, күйсентені иығына салып, екі шелекпен суға кетті. Жылағаннан ба, әлде қойдың қиынын нисінен бе, басым қатты ауырып, шекем солқылдап барады. Анам суды алып келген кезде жайылымнан мал да келіп қалған. Қойлар қораға енбей пысқырынып, шегіншектеп тұрған. Әкелген суын үйге кіргізіп шыққан бойда қойын қамап тастайын дегей оймен айдайды. Бірақ қойлардың кіретін түрі жоқ. “Бұлар оз қорасынан өздері неге шошып тұр?” деп қораға озі кіріп-ақ келгені. Мені көрген анам қатты шошып, күшәқтай алды. “Ойпырмай, не болды, құлыным? Денің дұрыс болса жарар еді. Әлгі жүгір-

мектердің бірі ұрып кетті ме?” — деп үрейлене сұрап жатыр. Жылап сөйлеген сайын өксітімді басар емеспін. Бетімнен сүйіп, бауырына басқан күйі үйге кірдік.

— Айта ғой, кім тиді? — дейді жалынышты дауыспен. Мен үндемеген бойыммен барын пештің қуысындағы жайрап жатқан шыныаяқтың сынықтарын көрсетіп, жылап жібердім.

— Шыныаяғы құрысын. Соған жылап жүрсің бе, жаным-ау? Шыны сынса ауыртпалықты көтереді деген. Балаларым аман болсын. Шыныаяқ түгіл өкең олгенде де олгенім жоқ. Тірі болып, бөбектерім жетсе, талай шыныаяқтар өздері келер, — деп бетімді салқын сумен жуып, шашымды жинап, өкелген тамағын құйып беріп, бәйск болып жатыр.

— Шынынды айтшы, ана ұлдардың бірі сындырған шығар. Сен сындырдым дегенге көкірегім сенбей тұр, — деді.

— Жок, маматай, өзім сындырдым. Сүртіп жатқанымда қолымнан түсіп кетті, — дедім.

* * *

Біздің ауылда орысша, қазақша оқытатын ауылнай мектеп болды. Бұл мектептердің негізін Ыбырай Алтынсарин атамыз қалаған екен. Ат жетер жердегі елдің балалары осы мектепте оқиды. Ол кезде балаларға арналған жатақхана, интернат дегендер атымен жоқ. Сырттан келген балалар жақын-жарандарының үйінде не болмаса пәтерде тұрады. Ал мектепте орысша да, қазақша да оқытатын бір ғана мұғалім болатын. Орысша оқу-құралдары аз, ал қазақша оқулықтар мұғалімнің қолында бір-бір данадан ғана болады. Күнделікті сабақты балаларға дәптердің бетіне арапша жазып береді.

Мектепте парға аз болатын. Сондықтан ауқатты үйлердің балалары партаға отырады да, кедейлердің балалары мен жетімдер жерде отыратын. Мұғалімнің тұсында екі тармақты жіңішке қамшы мен екі-үш солқылдақ кок шыбықтар ілулі тұрады. Есеп шығару, әріптер жазу үшін ағашпен көмкерген қара тақта болатын, соған графитпен жазатынбыз. Қазір жазып, қазір сүртіп тастайтын едік. Кітап салатын сумканы көргеніміз де жоқ, білмейміз де. Шешеміз бауын ұзын етіп шүберектен боқша тігіп береді. Соны мойнымызға асып алып жүретінбіз. Қарындаш, қалам, қаламұш, дәптер дегендер сондайлық қат болатын.

Мектептің өзіне деген тағайынды үйі жоқ еді. Сондықтан қайда бос үй болса, сонда оқитынбыз. Бір жыл біздің

үйдің оң жағындағы бір жаман шым үйде оқыдық. Сол жылы мен оқуға бардым. Бізді оқытқан Исхак деген татар кісі еді. Оның Нафиса деген әйелі, Мінура деген қызы бар-ды. Ол кісі балаларға ұрысқанда “бадбахыт” деп ұрсатын еді. Бір баланы ұрғанын көргенім жоқ, иі жұмсақ адам болатын. Азғантай парталарды үйдің бір жағына тізіп қойыпты да, екінші жағына қалың етіп сабан төсепті. Біз сол сабанның үстінде үш баладан қатар-қатар тізіле отырдық. Ортадан кіріп-шығатын жол қалдырған. Мен тек қазақша ғана оқимын. Ағаларым қазақша да, орысша да оқиды. Алдымен қазақша сабақ жүретін де, қыздарды шығарып жіберіп, орысша сабақ басталатын. Бір мен емес, барлық қыздарды да орысша оқытпайтын. Бөкейдің Рақымжаны, Баймекеннің Мұхтары, Донданың Сүлеймен деген балалары сақылдаған сары аязда, алай-дүлей боранда да мектепке жалаңаяқ келетін. Сонда олардың аяқтары боржиып, қып-қызыл болып тұратын. Бір кереметі, олар тіпті де ауырмайтын.

Мұхтардың басына оқу кірмей-ақ қойды. Ол үшін қанша таяқ та жеді, сөз де естіді, бірақ ешнәрсе дарымады. Оқытушы күйіп-пісетін. Қаны қайнап ашуланатын. Ашуланғанда дауысы біртүрлі шынғырған сияқты болып шығады. Оны елеп жататын Мұхтар жоқ. Бетіне дәптерін ұстап алып есінеп, кейде қалғып ұйықтап, кейде Сағила, Жаңыл деген қыздарға қағазды домалақтап лақтырып отыратын. Осындай қылықтарынан талай-талай бұрышта да отырды. Мектептен шыға бере оқытушының дауысына салып, шыңғыра сойлеп, шексілемізді қатыратын.

Келесі жылы Нүрсейіс деген кісінің үлкен екі бөлмелі ағаш үйін жалдап алып, сонда оқыдық. Үйдің ақшасын балалары оқитын ата-аналардан жинадық. Бұл жылы оқытушы да жаңадан келді. Оның фамилиясы Хасенов деген еді. Атын ұмытып қалыппын. Ол кісі орысша да, қазақша да көп оқыған, көп білестін адам еді. Өзі де өте таза киінетін, қияфаты кісі еді. Ол кісінің туған жері — Қарабалық жағында дейтін. Сабақ білмесең, сұрағына жауап қайтармасаң, айтқандарын ықылас қоя тыңдамасаң аямай жазалайтын. Қыз балаларды бұрышқа жүресінен отырғызып қоятын да ұлдарды жақсылап тұрып дүрелеп алатын.

Қыстың күні. Қар қалын. Күн суық. Қалын қар шыныдай жарқырап, сықырлап жатыр. Сабақтан шыққан бір топ бала біздің үйдің үлкен ақ серкесін ит шанаға жегіп, бөрі

жабыла шанаға мініп ағаштың ішінде серусндсйді. Серкенің дымы құрып шаршайды. Оның шаршағанын қызықтаған балалар қарасын ба, жабыла ұрады. Жанына таяқ батқан серке бар дауысымен бақырады. Осының үстінен шыққан оқытушы “ертең сабаққа келгендерінде сойлесермін” деп, серкені үйге әкеп тапсырады да, жөніне кетеді. Ол күні Ахметжан жондеп ұйықтай алмайды. Ертеңіне сабаққа барарда қалың киініп сайланып барады. Мұғалім елдің алдымен келіп отыр екен. Балалардың бас-аяғы жиналғаннан кейін:

– Кешегі серусендерің туралы кім баяндайды? – деді.

– Мен, – деп Ахмет қолын көтерді.

– Бері, ортаға шық. Бір ауыз отірік айтпайсың, есінде болсын, – деп оқытушы қырлана түсті.

Ахметжан бар шындығымен бәрін де оз мойнына алды. Сойтіп тоғыз рет дүре жеді. Мен шыдамай еңіреп жылап жібердім. Бірге туған бауыр түгілі, басқаның жәбірленгеніне шыдамайтын бала жүрек езіліп кеткендей болды.

Талай рет шашын жұлдырып, мұрнын қанатып, басын ісіріп, талай дүрені коріп шыныққан Мұхтар оқытушымен әбден өшігіп алды. Оқытушыға не пәле кездесе де бәрін Мұхтардан көретін. Бір күні оқытушы ауылдағы бозбалалармен бірге қыз ұзату тойына барыпты. Енді қайтарда сырт киімін кигенде екі жеңінің аузын біреу мықтап коктеп қойған. Ертеңіне жоқтан барды сылтауратып Мұхтарды дүрелеп алды. Арада бір ай өткен жоқ, мұғалім бір үйге шілдеханаға барады. Қайтарда галошын киейін десе, екі галошын да тақтайға шегелеп кетіпті. Келесі күні сабақ үстінде оқытушы оқушылардың сабағын тексеріп жүріп Мұхтардың қасына тоқтады. Оқытушының қолында ұзын линейка. Сол бір кезде сарт етті. Линейканың сынықтары доңгеленіп келіп тақтайға түсті. Мұхтардың шашы әрі қалың, әрі бұйра болатын. Оқытушының екі қолы шегеленіп қалғандай Мұхтардың басында тұр. Жай тұрған жоқ, жұлқып тұр. Сол кезде есіктен біреу кіре берді, үялған шығар қолын алып торге қарай жүрді. Келген кісі поштабаи Сұлтан екен. Газеттер, журналдар әкеліп беріп, шығып кетті. Оқытушы әлгінің бәрін де столдың суырмасына салды да, Қази мен Жандарбекті ертіп пештің алдына келді. Бәріміз де қарап танданып отырмыз. Әлгі екі шәкіртіне орындарына барып отыруға рұқсат етті де, Мұхтарды шақырды.

– Мына пештің ішін қолыңмен қарап шық, – деді. Ойында ештеңе жоқ Мұхтар еңкейіп, басын пештің ішіне сұға

қарай бастағанда күйырықтан теуіп кеп жібермесін бе? Мұхтардың басы бүрк етіп күлге кіріп кетті. Козді ашып-жұмғанша болған жоқ, басы күл-күл болған Мұхтар сүн-сүр болып оқытушының қасына барды да, басының күлін тайсалмастан оның үстіне сілкіп, орнында қалған бір жапырақ қағаз оқулығын бетіне лақтырды да, шығып кетті. Содан қайтып Мұхтар мектептің маңынан жүрген жоқ. Міне, ол кездегі оқытушылар шәкірттеріне осылай аяусыз қатал қарайтын.

1916 жылы июнь жарлығы бойынша қазақтан кара жұмысқа солдат алатын хабар халықты шошыта, үркіте келді.

Бір күні менің үлкен ағайым Едіреске шақыру қағаз келді. Оның жасы он сегізге әлі толған жоқ. Ал солдатқа он тоғыз жастан бастап алады. Анам жылап, еңіреп ауылнайға кетті. Күн бата қайтып оралды. Түсі өте суық. Жұрт орынға отыра қос атпен екі жүз шақырым жерде тұратын Ахмет дейтін інісін Ақпанбет дейтін ата көршімізді шақырып келуге жіберді. Арада бір күн өткенде нағашым келіп мән-жайды білді. Едіресті алып, Қостанайға жүріп кетті. Баласын алып қалу үшін анам бір бұзаулы сиыр, бір аттан басқа малымызды сатып қаржы қылды. Едірестің екі балтырын жасанды жара етіп дәрігерлер солдаттан алып қалды.

Ахметжан ол кезде Қостанайда екі кластық орыс мектебінде оқитын. Ыбырай Алтынсариннің ұрпағы ден оны мектептің жанынан ашылған пансионға орналастырған. Әлі есімде, 1917 жылдың басында қысқы каникулға келген Ахметжан патшаның не үшін түскені, оның орнына кімнің болғанын айтатын. Сонда анам:

— Жұрт кедейдің патшасы болады. Ол кедей жалшыны, жетім-жесірлерді қолдайды екен деп жүр ғой. Ондайды естімедің бе?

— Жоқ, мама, енді патша деген болмайды. Кедейді жақтайтын коммунист деген партия болады дейді. Ол туралы ешкімге айтушы болмандар. Бізбен бірге оқитын екі баланы коммунист Маркс, Ленин дегенді қайдан естідіндер деп тергеп, тексеріп, ақыры мектептен шығарып жіберді. Байлар коммунистерді мейлінше жек көреді. Коммунистер байлардың артық малын, астығын, жерін кедейлерге бөліп береді дейді. Сондықтан коммунист десе, барлық байлар әзірсейіл көреді, — деп бізге түсіндірді.

Жазғы демалысқа келгенінде Ахметжан бұрынғыдай емес, есейіп, ысылып қалғандай болып көрінді. Ол бұрынғыша

бізбен ойнамайды. Оның жасыл тысты кішкентай блокноты бар. Соны бізден жасырып жер-көкке тығатын. Кейін білсек ол блокнотта “Интернационал” олеңінің тексі бар екен, шамасы біреуден көшіріп алған болар. Бірақ оны оқығанмен түсініп жатқан біз жоқпыз.

Бір күні қатты жаңбыр жауып, күн күркіреп, найзағай жарқылдап тұрды. Далаға шығып кеткен Ахметжанмен бірге қаладағы пәтердің иесі Фафар Жалилов абзи келді. Қасында қызы Файша және екі орысы бар деп саскалақтап, үйдің ішін жинастырып жатыр. Шынында келген екен. Қонақтар үйге кіріп орналасты. Анам ыстық тамақ пісіріп, шай қайнатып, кісілерді сыйлап жатыр. Тамақтың алдында шишадан күйіп алып, әппақ суды стақандап ішіп жатыр. Мен Файшадан:

— Суды неге сонша ішеді? — деп сұрасам, ол сықылықтай күліп:

— Бұлар су ішіп отырған жоқ, арақ ішіп отыр. Өзің арақты да білмейсің ғой? — деп маған таңырқай қарайды. Мені кеміте сөйлейді. Міне, “арақ” деген сөзді бірінші естігенім де, коргенім де сонда. Қонақтар көңілді, шешіле сөлеп, темекіні бұрап алып, бұрқырата тартып гүлдесіп кетті. Сөздерінің арасында Ульянов, Коммунист, Пролетариат, Ленин деген сөздерді көп айтады. Бірақ түсінбеймін. Сондықтан қаладан келген Файшадан сұраймын. Ол менің ешнәрседен хабарсыз екеніме ызақорлана жауап қайтарады.

— Лениннің шын фамилиясы — Ульянов. Патша мен байлар қудалап күн көрсетпесіді. Сондықтан Ленин деп атын өзгертіп алыпты. Сол Ленин патшаны тақтан жұлып алған, — деп менің ағайым айтады. Мына екі орыс та Ленинді жақсы көреді. Бұлар менің ағайыммен бірге жүкші болып істейді. Осыларды “жандармдар іздеп жатыр” деген соң өтім ат жегіп, бұларды осы жаққа алып келді. Ағайым маған: “Сен бірге бар. Жолда бірдеңеге ұшыраса, саған ешкім де тимейді. Шамаң келгенше, үйге жет!” — деді.

— Кедейлердің партиясы деген Қостанайда бар ма? Ол біздің ауылға қашан келеді, білмейсің бе? — деп сұрасам, Файша тағы ашуланады.

— Кедейлердің бастығы Ленин деп айттым ғой. Ол Қостанайға келмейді. Оның қайда тұратынын ешкім де білмейді. Жақында оның солдаттары Қостанайға келеді. Лениннің солдаттарының бәрі де менің ағайым сияқты жүкшілер екен.

Менің ағайым соларға “өз еркiммен қосыламын” деп өзiрленiп жүр. Сен ешкiмге айтып қойма...

Мектепте тиiш-қашын оқыш жүрiп, ақ-қараны танығаннан кейiн өз бетiммен кез келген кiтапты оқушы едiм. Бiрiншi оқыған кiтабым Ыбырай Алтынсариннiң хрестоматиясы болатын. Бұл кiтаптағы барлық өлең атаулыны мен түгелдей жатқа бiлетiнмiн. Ал қара сөздерiнен өзiм жақсы көретiн “Ормекшi, құмырсқа, қарлығаш”, “Сәтемир хан”, “Асыл-шоп”, “Бiр уыс мақта”, “Шеше мен бала”, “Мейiрiмдi баланы” жаттап алдым. Маған көп ой салған кiтаптың бiрi 1910 жылы баспадан шыққан “Үлгiлi тәржiме” деп аталатын И. А. Крыловтың мысалдары. Бұл кiтапты қазақшаға аударған Алтынсариннiң шәкiртi, “Қалың мал” романының авторы Спандияр Кобеев болатын.

Орынбор – Сiбiрге атақ-даңқы кең тараған атақты ақын Нұржан Наушабасвтың өлең кiтаптарын көп оқумен қатар көп жаттап, айтушы едiм. Әсiресе айтыстарын жақсы көрдiм. Нұржан 1919 жылы қайтыс болды. Менiң әкеммен өте жақын дос болған адам, әрi ауылымыз жақын едi. Нұржан ақын өзiнiң бiр жасынан бастап алпыс жасына дейiнгi өмiрiн өлең стiп жазады. Сонда былай бастапты:

Бiр жасап ана қарнында,
 Жерге түстiм жан болып.
 Шырылдап арман қалмады,
 Көзiмдi аштым аймалап,
 Емшек емдiм тырмалап.
 Бесiкте жаттым iңгәлап,
 Одан да арман қалмады.
 Бiр жасымда өлдi анам,
 Жетiмдiк дертi бек жаман.
 Талпынып менi сүйе алмай
 Он сегiзде қаза боп
 Анамда кеттi көп арман.

Нұржан ақынның Сұлтанқазы деген жалғыз ұлы болыпты. Сұлтанқазы бармағынан бал тамған күйшi екен. Сондай өнер иесi, дарынды азамат аз уақыт ауырып, дүние салады. Сұлтанқазының қайғы-қасiретiне төзе алмаған жас ару Мәриям келесi жылы қайтыс болады да, Кәрiм, Күләш деген скi сәби атасы мен әжесiнiң бауырында қалады. Күләш

скеуміз жастас едік. Нұржекен ауыр науқастан сар төск болып жатқан кезінде екі немересі:

— Ата, олең айтпай қойдың ғой. Біз олеңді сағындық. Айтып берші, ата-ске, — деп жалынып қоймапты. Сол кезде Нұржекенің тамағынан су да жүрмейтін жағдайда екен. Қасында отырған Жүніске:

— Қағазға жаза берші, тілімнің ұшында бірер тамшы тұрған сияқты, — дейді. Сондағы ақынның ең соңғы өлеңі мынау екен:

Жүрегім, бауырымның фарасындай,
Көзімнің ағы менен қарасындай,
Екі тал, екі түсті қарақтарым,
Артымда жасың жетпей қаласың ба-ей?
Жүрегім, бауырымның хошы балам,
Келгені қуатымның осы, балам,
Ішімде от-қасіретім қайнағанда,
Мауқымды сүйіп-сүйіп басып алам.
Жүрегім, бауырымның бітті күші,
Орт болып ортенуде атаң іші...
Жақсы бол, жалқау болма, құлындарым,
Ажалға жеткен емес адам күші.

Осындай зарлы, мұңды өлеңдерді жаныммен жақсы көруші едім, жалықпай жаттаушы едім.

* * *

1918 жылдың аяқ шені болатын. Біздің ауылымыз сол жылы уақытша Ыбырай Алтынсарин атамыздың Басағаш дейтін жердегі қонысына келіп қыстаған-ды. Бұл қоныс Қостанай қаласынан 12 шақырым жерде болатын. Өлі есімде, ақ пен қызылдың аңдысқан кездерінде Қостанайда болып жатқан соғыстың күркірі біздің ауылға жетіп жататын. Қашқан ақтар ауылға келіп өлек салатын. Ат бермедің деп біздің ауылдың талай адамдарын атып кететін. Ең болмағанда дүрелеп, естерінен тандыратын.

Бұл күндері қалаға барып келетіндер: “Әліби Жанкелдин деген коммунист келіпті қалаға. Барлық бай-құлақтар оның алдында құрдай жорғалайды дейді. Коммунистердің бастығы Ленин деген кісінің досы екен. Қаланың ішінде жасырынып жүріп, ақтардың солдаттарын шетінен ұстатып, абақтыға қаматып жатқан корінеді. Елдің бас адамдарын шақырып

алып солдаттарға ат, ер-тоқым, азық жинап жатыр екен. Қаланың кедейлері мен жұмысшылары өз еріктерімен солдатқа жазылып, әскерше киініп алыпты. — дегенді естіген біздің ауылдың бірсыпыра жігіттері атты әскерге жазыламыз деп қалаға қарай ағылды. Арада біраз күн өткенде үш жүз әскерімен Жанкелдин біздің ауылға келді. Күн қақаған суық, ақ боран болатын. Әскерлерін әр үйге таратып орналастырды, өзі ауылымыздың басы Қошанның Сейдахметі деген кісінің үйіне түсті. Содан боран ашылымай біздің ауылда бір жетідей жатты. Күнде қасындағы адамдарымен шоғырлана жаяу жүріп, әскерлері жатқан үйлерді аралайтын.

Бір күні таңертең біздің үйге келді. Оның басында көкшіл қарақұлден тіккен папах. Маңдайында жарқыраған қызыл жұлдыз, үстінде айнала көкшіл елтірі ұстаған шолақ қара тон, аяғында қызғылт былғарыдан тіккен, қонышы санына дейін жететін байпақты етік. Айқыш-үйқыш асынған қару-жарақтары бар. Анам төрге корпе салып, ағаларым құрметтеп шешіндірді. Шай ішіп болғаннан кейін тонының желкелігін, босап тұрған түймелерін, байпақтарының жыртықтарын тіккізіп, қол орамалдарын жудыртты. Сәрсенбек деген біздің ауылдан барған солдатына сақалын алдырды. Осы аз уақыттың ішінде Әлекен талай-талай әңгімелер айтты. Көп айтқандары Чапаев, Аманкелді, Ленин жайында. “Аздан кейін бәрі де реттеледі, бәрін де оқисыңдар. Оқу да, дәрігерлік көмек те тегін болады. Әйелдер түгелдей оқиды, теңдік алады. Еселерің кеткендерді осы күннен естеріңе түсіре беріңдер, олармен жақсылап тұрып есеп айырасыңдар, солай ма, азамат?” — деп тұрған балалардың бастарынан сипайды. Осыдан былайғы жерде коммунистен мейірімді, қайырымды адам жоқ деген сенім менің жүрегіме терең ұялаған еді.

1924 жылдары біздің елде комсомол қозғалысы орттей лаулады. Бірінші атағы шыққандар — комсомолестер Құрманай Дербісалин мен Серғали Бермағанбетовтар. Бұлар жас кеңес өкіметінің үгітшілері болатын.

“Қосшы ұйымы”, “Кооперация ұйымы” “Құдайсыздар ұйымы” деген сияқты толып жатқан ұйым жұмыстарының қобін комсомолдар жүргізеді. Бермағанбетов Серғали төкпе ақын еді. Өздеріне қарсы келіп, жол бермейтін жуандардың жат мінездерін, теріс ұғымдарын өлеңге қосып сынап, мінеп жүретін. Бұл да күрестің бір түрі болатын.

Құрманай Дербісалин Одессаға теңізшілер даярлайтын училищеге оқуға кетті. Сол жақта жүріп оқпа ауруымен

ауырып келіп, Қостанайдың ауруханасында қайтыс болды. Озінің ата-анасы ерте олген жалғыз жігіт еді. Құрманайдың денесін елге әкеліп жерледі. Оған соңғы рет қош айтысуға Қостанайдан көп комсомолдар келді. Қаралы митингі өтті, содан кейін қабірдің басында мылтық атылды.

Осылармен қатар өзіме тетелес Мұқаметжан деген інім комсомол болып шықты. Бұл біздің тұқымнан шыққан тұңғыш комсомол болатын. Оның шын туған жылы 1908 жыл. Ал документтерінде 1906 жыл болып жазылады. Оның себебі: комсомолға оту үшін жасын ілгеріге апарып жаздырған. Ол комсомол қатарына 1922 жылы кірді. Ол кезде оның шын жасы 14-те болатын. Сүйреп апарып жасын 16-ға толтырып комсомол билетін алған. Мұның комсомолға кіруі ол кезде ел үшін бір дүрліктірді. Өзі қызбалау еді. 1926 жылдары ол Орынбор рабфагін бітірді. 1924 жылы партия қатарына өтті. Дербісалин, Бермағамбетов бәрі жиналып жүріп Отеген қажының мешітін клубқа алды. Қысқаша айтқанда комсомолдардың дүрілдеген кезі болды. Рабфакті бітіріп келгеннен кейін Мұқаметжан Губ-РКИ-де, одан кейін ОГПУ-да қызмет істеді. Аудандық прокурор болды. Оралда, Алматыда облыстық партия комитетінің бөлім меңгерушісі болып істеді. Тайпақ аудандық партия комитетінің бірінші секретары болды. Алматыға келгеннен кейін “Горпромторгтың” бастығы болды. Майданда үш жыл соғысып, жараланып, елге оралды.

Бүгінгі жас балдырғандар дүниедегі ең бақытты, ең көрікті, ең талантты балалар деп ойлаймын. Олай дейтінімнің терең сыры бар. Оларға қарап мен өз балалық шағымды есіме түсіремін. Біз киесек киімге, ішсек тамаққа жарымай, еркін ойнамай өстік.

Менің балалық шағым қайта оралса, жеті қабат жер астын зерттейтін инженер болам деп талпынар едім. Одан қалса жер бетіндегі барлық мұхиттардың түбін зерттейтін, ондағы жәндіктердің өмірін зерттейтін су маманы болам деп талпынар едім. Одан қалса мен көкті жалғастырған батыр, космонавт болам деп талпынар едім. Осындай тереңдердің сырын біліп жырлаған айыр көмей, жез тандай ақын болғанға не жетсін... Ал менің нағыз арманым — не балалар бақшасында тәрбиеші болмадым, не бастауыш кластың оқытушысы болмадым. Сәби жүректерінің балғын махаббаттарына бөленіп, оларға тәлім-тәрбие бере білгенге не жетсін!

Жас шағымда кімдерге еліктегенімді еске түсіру қиындау болып отыр. Менің есімде қалғаны өз анамды өте жақсы кордім. Бала күнімнен қолымнан келгенінше көмектескім келетін. Еңбеккерлікті, тазалықты, балажанандылықты, сабырлылықты сол кісіден үйрендім, сондай болам деп тырыстым. Ол кісі оқымағанмен, тоқығаны көп болатын. Қолы ашық, ақ жарқыш, мейірімді жан.

Оқу оқып, творчестволық еңбекке қатысқан кезімде кобіне өзіме ұстаз тұтқан адамым Бейімбет Майлин. Сәбит Мұқанов болды. Бұл екеуі де өте кішіпейіл, еңбекқумар адамдар. Көп өнегелі Назипа Құлжанова мен Нағима Арықовадан үйрендім. Наз апай қазақтың бірінші журналист әйелі болатын. Ол кісі ұлы Абайдың еңбектеріне қазақ қаламгерлерінің ішінде бірінші боп талдау жасаған адам. Абайдың қайтыс болғанына он жыл толғанда, 1914 жылы Семей қаласында екі тілде баяндама жасап, Абай әндерінен концерт ұйымдастырып, Абай әндерінен оқушыларға тақпақ айтқызған, осындай игі істерін сол кездегі баспасыз орындары атап өткен екен. Назекен орыс тілін өте жетік біледі. Жолдасқа деген жанашырлық қамқорлығы күшті болатын. Қазақтың ақын қызы Шолпан Иманбаеваға оның да көп көмегі тигенін енді біліп жүрміз.

Нағима Арықова қазақ әйелдері арасынан шыққан бірінші нарком. 1930 жылдары ол кісі жоғарғы соттың председатели еді. Өте сабырлы, шыдамды адам болатын. “Мен пәлен болдым, мен түген болдым” деп өз-өзін көтермеген жан сондай-ақ болар. Көңілі жүдегенге жанашырлық ақылын айтар еді.

Менің бала кезімдегіме қарағанда қазіргі ауылым шаһар сияқты. Ертеде қазақтар үйді шымнан салатын. Оның тобесін итарқа етіп жабатын. Терезелері кішкентай болғандықтан үйдің іші қараңғы, көңілсіз. Еденге тақтай тосуді кім білген. Үйдің ішіне көпіртіп сабан жайып тастайды, соның үстіне текемет, кілем төсейтін. Кір қоқыстың әлегінен елде жұқпалы ауру көп болатын. Дәрігердің көмегі дегенді атымен білмейді.

Қазірде менің туған ауылым Щербаков атындағы астық совхозының орталығы. Онда екі-үш қабатты үйлер салынған. Наубайхана, асхана, аурухана, орта мектеп, қонақ үйі, балалар бақшасы, тағы-тағылар бар. Балалар бақшасы үш қабатты. күйген кірпіштен салынған. Бұл үйдің іші-сырты, ауласы сондай көрікті. Үлкен қалалардағы бала-бақшалардың ешқайсысынан кем емес. Оқушылар мен жастардың спорт алаңы бар.

Тұрғын үйлердің бәрі де шатырлы. Алыстан қарағанда қол жағасындағы ақ шағаладай аппақ болып көрінеді.

Щербаков совхозы жыл сайын 20–25 мың гектар жерге егін егеді. Совхоздың мал қораларының өзі бір сәулетті сарай десең болғандай.

Осылардың бәрін көргенімде бұрынғы ескі тұрмысты еске түсірудің өзі ауыр сияқты. Біздің болашағымыз бақытты. Өткен күндерді, қиындықтарды артқа қалдырдық. “Елу жылда ел жаңа” деген осы болар...

1969

ӨЗІМДІ ОҚЫТҚАН ЖӘНЕ БАСҚА ДА АҒАРТУШЫЛАР

Қолыма бірінші рет қалам ұстатқан оқытушым (молда) Сұлтанғазы Ахметов деген кісі. Ол кісіден оқығанда мен жеті жасар бала едім. Сонда бұл кісіден 1913 жылдары оқыған боламын.

Мектепте сабақ екі тілде жүрді. Алдымен қазақша жүретін. Содан кейін қыз балаларды үйлеріне қайтарып, ер балаларға орыс тілінде сабақ болатын. Ол кездегі ата-аналардың ұғымынша қыз балалар қазақша хат таныса, намаздығын білсе болғаны. Жазу жаздырып үйреттірмейтін. Тек қаріптерді ғана жаздыратын. Олардың ұғымынша “Қыз балалар хат жаза білсе, түбінде хаттасып, өз қалауындағы біреумен қашып кетеді”, – деп ойлайды екен.

Сұлтанғазы молда Тройцк қаласындағы “Медрессе Расулада”, Зейнолла Ишаннан оқыған ғұлама деп айтатын үлкендер. Сұлтанғазы Ахметовтың руы бұлтың қыпшақ ішінде Күрлеуіт. Ата қоныстары Мінайдар Қылышбаев ауылы. Ол жердегі елдің бәрі көзірде Қостанай ауданы, Маяковский астық совхозы, Темірқазық селосында тұрады. Қостанайдан 30–35 километрдей жерде. Нәсілдері бар болса, сол жердің халқы білуге тиісті.

Одан кейін бізді оқытқан Жыртақтың Әбуталыбы деген кісі. Ол тек қазақша сабақ берді. Бұл жерде айта кететін бір жағдай: біз оқыған кезде сшқандай оқу құралы болған жоқ. Жан-жағын ағашпен комкерген қара тақтадан басқа қолымызға тиетін дүние жоқ. Оқытушы үлкен қара тақтаға жазып қойған қаріптерді, біз қолымыздағы кішкентай тақтаға жазып алатынбыз да, соның түр-сипатын жаттаймыз.